

Наталля Паляшчук

Мінск, Беларусь

“ГІСТАРЫЧНЫ СЛОЎНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ” ЯК КРЫНІЦА ВЫВУЧЭННЯ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

У 2017 годзе ў Рэспубліцы Беларусь завершана работа над фундаментальным “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы”. 37 выпускаў гэтага ўнікальнага выдання максімальна поўна адлюстравалі стан, склад і якасць лексічнай сістэмы беларускай мовы ў XIV–XVIII стст.

Дадзены артыкул уключае дзве часткі, у першай з якой прапанаваны асобныя факты з гісторыі стварэння названага лексікаграфічнага даведніка, у другой – вынікі выкарыстання “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” і яго картатэкі ў даследаванні лексікі іншамоўнага паходжання ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.

I. Падрыхтоўка “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” пачалася ў 1960 г. у сектары гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта НАН Беларусі А.І. Жураўскага.

У ходзе завяршэння **першага этапу** работы над слоўнікам (1960–1972 гг.) былі¹

вызначаны яго храналагічныя межы. Ніжэйшая храналагічная мяжа “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” датуецца канцом XIV ст., вышэйшая – XVIII ст. Гэта адпавядае прапанаванай Р.І. Аванесавым сістэме слоўнікаў усходнеславянскіх моў старажытнага перыяду, паводле якой мэтазгодна стварыць адзін слоўнік старажытнарускай мовы і тры асобныя слоўнікі старарускай, старабеларускай і стараўкраінскай моў, а таксама агульнай перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы;

вызначаны яго крыніцы. Крыніцы слоўніка колькасна неаднолькавыя ў адносінах да яго часавых рамак. Пераважаюць помнікі XVI і XVII стст. (Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588, “Трыбунал абывацелем Вялікага княства Літоўскага” (1586), пераклады Францыска Скарыны, “Катэхзіс” Сымона Буднага, “Евангелле” Васіля Цяпінскага і інш.). Да XIV ст. адносяцца афіцыйныя ці прыватныя акты, якія ўтрымлівалі звесткі аб падараваннях, дамовах, пагадненнях і інш. (“Укладная грамата княгіні Юліяніі царкве ў Азярышчах” (каля 1377), “Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу” (1387), “Грамата полацкага князя Яраслава Барысаглебскаму манастыру” (1396), “Грамата вялікага князя Вітаўта рыжскаму бургамістру” (1399)); да першай паловы XV ст. – “Вісліцкі статут”, да другой

¹ Н. Паляшчук. *Слоўнік мовы нашай спадчыны* [у:] Роднае слова, 2010, № 8, с. 55–58.

паловы XV ст. – “Чэцця”, “Пакуты Хрыста”, “Жыцце Аляксея, чалавека божага”, “Аповесць аб пакланенні валхвоў”, Увараўскі і Віленскі спісы летапісаў, урывак “Александры”; да XVIII ст. – “Збор выпадкаў кароткі” (1722). Увесь храналагічны перыяд гэтага лексікаграфічнага даведніка рэпрэзентуюць разнастайныя дакументы (прывілеі, пацвярджэнні, выракі, завяшчанні) з кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага;

распрацаваны А.І. Жураўскім прыцыпы падрыхтоўкі слоўніка і напісання слоўнікавых артыкулаў. Яны пералічаны ў прадмове да першага выпуску слоўніка (1982)²;

*створана картатэка, якая налічвае больш за 1 мільён 60 тысяч картак. Пры складанні картатэкі першапачаткова выкарыстоўвалася поўная выбарка (ёй апрацавана асноўная частка крыніц слоўніка). На асобныя карткі выпісвалася таксама новае адценне раней зарэгістраванага слова, яго новы фанетыка-арфаграфічны ці словаўтваральны варыянт (*второкъ – овторокъ, египтянинъ – египчикъ*), найбольш яркія кантэксты, у якіх яно ўжывалася. На заключным этапе вялася выбарачная выпіска, пры якой занатоўваліся незафіксаваныя словы, неадзначаныя значэнні і варыянты ўжо выпісаных лексічных адзінак.*

Другі этап работы (1973–2017) над слоўнікам звязаны з напісаннем слоўнікавых артыкулаў і іх публікацыяй у выдавецтве “Беларуская навука” (раней – “Навука і тэхніка”). У структуру слоўнікавага артыкула ўваходзяць: загаловачнае слова, яго граматычная характарыстыка, дэфініцыя, ілюстрацыйны матэрыял, у якім паказана выкарыстанне разглядаемай лексічнай адзінкі ў тэкстах рознай жанрава-стылявой прыналежнасці. Напрыклад, **Собачникъ** наз. *Сабачнік*. собачьнику Михалку купили порошу чветку, олова чwertку (ИЮМ, XI, 35, 1697); того жь дня дали собачнику Михалце на олово осм. чотыры (Там жа, 69, 1697).

Пры тлумачэнні значэння слова перавага аддавалася падбору адпаведнага семантычнага эквівалента сучаснай беларускай літаратурнай мовы (**Советитися** *дзеясл. Раіцца, радзіцца*), апісальны спосаб выкарыстоўся тады, калі гутарка ішла пра прадметы, рэаліі, якія выйшлі з ужытку ў пазнейшы час (**Ралець** наз. *Падатак ад сахі, плуга*). Вылучаюцца значэнні мнагазначных слоў (**Жонка, женка** наз. 1. *Жонка...* 2. *Жанчына...* 3. *Нявольніца...* 4. *Служанка*), словы-аманімы (**Минута, менута, минута I** наз. 1. *Мінута, 1/60 частка гадзіны. 2. Мінута, 1/60 частка градуса.. Минута II наз. *Копія (як правіла, не завераная)...*), устойлівыя выразы (**Позовь** наз. *Выклік у суд, павестка, позва. Позовь бискупий (господарский, дворный, духовный, земский, кгородский, надворный, подкоморский) – віды позваў у залежнасці ад урадавай інстанцыі, з якой яны зыходзілі*).*

² *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1, А–Біенье, Мінск, 1982, с. 3–44.

“Гістарычны слоўнік беларускай мовы” мае неаспрэчную навуковую, практычную, сацыяльную вартасць. Сёння ён выкарыстоўваецца пры стварэнні прац, прысвечаных фарміраванню і эвалюцыі лексічнай сістэмы беларускай мовы, характарыстыцы асаблівасцей слоўнікавага складу асобных старабеларускіх помнікаў; у лексікаграфічнай практыцы пры ўкладанні спецыяльных лексікаграфічных даведнікаў (“Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы”, гістарычных слоўнікаў славянскіх моў, гістарычных слоўнікаў асобных тэматычных груп лексікі, слоўнікаў устарэлых слоў, слоўнікаў мовы асобных твораў старабеларускай пісьменнасці і інш.); у выкладанні гісторыка-лінгвістычных дысцыплін ва ўстановах адукацыі; у выкананні міждысцыплінарных праектаў і інш. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” запатрабаваны ў мерапрыемствах, накіраваных на захаванне, перадачу і папулярызацыю гісторыка-культурнай спадчыны беларускага народа. Выданне слоўніка ўмацоўвае статус гуманітарнай навукі Беларусі на міжнародным узроўні.

II. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” і яго картататэка з’яўляюцца надзейнымі крыніцамі даследавання *вынікаў моўнага ўзаемадзеяння – лексікі іншамоўнага паходжання*, сярод якой вылучаюцца запазычанні (*акт, валны*), экзатызмы (*динаръ, литра*) і іншамоўныя ўкрапанні (*деликтумъ, кглорія, лехамъ*).

Сёння выяўлена, што ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове налічвалася 3635 іншамоўных слоў³. Найбольшая колькасць лексічных адзінак запазычана з польскай, лацінскай, нямецкай моў, далей па ўбываючай ступені размяшчаюцца словы цюркскага, грэчаскага, раманскага, літоўскага, венгерскага і чэшскага паходжання⁴.

Паводле А.М. Булькі, словы іншамоўнага паходжання выразна размяркоўваюцца па 12 тэматычных груп: грамадска-палітычная, юрыдычная, канцылярская, ваенная, сацыяльна-эканамічная, прафесійна-вытворчая, бытавая лексіка, лексіка, якая характарызуе чалавека, лексіка, якая характарызуе прыроду, лексіка, звязаная з лічэннем і вымярэннем, лексіка, якая характарызуе навуку, культуру і мастацтва, рэлігійная лексіка, асобна вылучаецца агульная і поліфункцыянальная лексіка.

Ступень прадстаўленасці запазычанняў з канкрэтнай мовы ў кожнай тэматычнай групе неаднолькавая. Так, як паказваюць назіранні, у юрыдычным слоўніку дамінавалі словы пераважна з лацінскай і польскай моў, у нязначнай ступені прадстаўлены словы з нямецкай мовы, адінкава адзначаюцца цюркізмы. Бытавую і прафесійна-вытворчую лексіку рэпрэзентуюць словы польскага, нямецкага, літоўскага паходжання, г.зн. тыя словы, якія часцей запазычваліся вусным шляхам.

³ А. Булька. *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск, 1980, с. 202.

⁴ А. Булька. *Лексічныя...* с. 202.

ГСБМ паказвае час першай пісьмовай фіксацыі, ступень прадстаўленасці і лёс іншамоўных слоў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. Напрыклад, 9 лацінізмаў з групы грамадска-палітычнай атрымалі першую пісьмовую фіксацыю ў тэкстах XV ст.: *канцлеръ* (1401), *секретаръ* (1496); 11 – у тэкстах першай палавіны XVI ст.: *канцелярия* (1503), *каштелянь* (1508), 37 – у другой палавіне XVI ст. (*депутатъ*, *сенаторъ*, *турбаторъ*); 72 – у помніках XVII–XVIII стст.⁵

У асноўным лексічныя запазычанні, упершыню адзначаныя ў XIV – сярэдзіне XVI ст., ужываліся ў наступныя перыяды функцыянавання старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы: *бонда* ‘маёмасць, грошы, збожжа’ (1468, 1529, 1552, 1556–1557, 1578), *владза* ‘ўлада, сіла, панаванне’ (1443, 1507, 1588, 1634, 1660, 1722) і інш. Толькі да сярэдзіны XVI ст. былі зафіксаваны, напрыклад, *аргшишь* ‘абоз’ (1506), ‘гандлёвая пошліна’ (1508, 1541, 1542), *дякло* ‘мера збожжавага падатку’ (1457, 1486, 1516, 1540), *торпостай* ‘следчы на тэрыторыі Літвы’ (1510, 1529), *улусъ* ‘татарскае сяло’ (1481, 1484, 1506–1507, 1541). Таксама вылучаюцца так званыя гапаксы – лексічныя адзінкі, якія прадстаўлены толькі ў адным тэксце і толькі адзін раз: *амарханка* ‘гатунак тканіны’ (КСД, 871, 1516), *бисага* ‘перакідная сумка’ (КВЗС, 142, 1540) і інш. Паколькі адзінкаваць іх ужывання абумоўлена экстралінгвістычнымі падставамі, то ў выніку выяўлення і вывучэння новых пісьмоўных помнікаў, можна пагадзіцца з даследчыкамі, колькасць такіх слоў можа быць зменшана.

ГСБМ паказвае жанрава-стылявую замацаванасць слоў іншамоўнага паходжання. Так, вылучаюцца словы, паказальныя толькі для дзелавых помнікаў: *адамашка* (*одамашка*, *одомашка*), *адамашокъ*, *екзекуторъ*, *ратманъ*, *рыцерь* (*ритерь*, *рытеръ*, *рыцаръ*, *рыцерь*), *ридель*, *тетраць*, *чапка* і інш.; дзелавых і свецка-мастацкіх твораў: *арцибискупъ* (*арцибискупъ*), *маршалокъ*, *отамонъ*; дзелавых, свецка-мастацкіх і рэлігійных твораў: *августъ* (*аугустъ*), *аксамитъ* (*оксамитъ*), *бискупъ*, *мартъ* і інш.

ГСБМ ілюструе дэрывацыйны патэнцыял іншамоўнай лексікі. Вядома, што 1502 запазычанні валодалі здольнасцю ўтвараць новыя словы⁶. Колькасць дэрыватаў была рознай. Так, у групе канцэлярскай лексікі 35 запазычанняў з 80 мелі па адным дэрываце: *документъ* – *документальный*, *инвентаръ* – *инвентаровый*, 10 лексем – па 2–4 дэрываты: *актъ* – *актованный*, *актоватися*, *актовый*, *уактованный* (*увактованный*); *паперъ* – *паперка*, *паперный*, *паперня*, *паперовый* (*папировый*). Толькі асобныя запазычанні сталі асновай для ўтварэння пяці і больш слоў: *канцелярия*, *канцлеръ*, *квитъ*, *клейтъ*, *листъ*, *привилей*, *реестръ* (*реестръ* – *реестрикъ* (*реестрыкъ*, *реестрикъ*), *реестровый*, *зреестрованный*

⁵ А. Булыка. Грамадска-палітычная лексіка лацінскага паходжання ў старабеларускай мове [у:] *Выбраныя працы*, Мінск, 2015, с. 211.

⁶ А. Булыка. *Лексічныя...* с. 239.

(зрейстрованы́й), зрейстровати (зрейстровати), урейстроватися)⁷. А.М. Булыка называе 99 запазычанняў з высокай словаўтваральнай актыўнасцю: *будовати, вага, квалітэ, кгрунтэ, мешкати, патрыти, рокэ, фундовати, шкода, шлюбэ* і інш.⁸

Пры гэтым часам заўважаецца

больш ранняя фіксацыя вытворных слоў, чым невытворных запазычанняў, што дазваляе ў сваю чаргу канкрэтызаваць час іх пранікнення ў старабеларускую мову. Напрыклад, дэрыват *барвица* ‘кальчужная сетка ад ніжняй часткі шлема да плячэй’ вядомы з 1494 г., у той час як *барва* ‘колер, афарбоўка’, ‘святочная вопратка; ліўрэя’ датуецца 1516 г.: Панцырь, шеломець, поручи, бляхы, барвица (АЗР, I, 137, 1494); Коробька лектваровая, полна каменя розных барвь (КСД, 873, 1516); будеть вамь ознаймено ... якіе кони и зброи а барвы мають быти (КПД, 111, 1544)⁹;

наяўнасць *толькі* вытворных лексічных адзінак (напрыклад, *ясачникэ* і *ясачный*), што дае падставы гаварыць аб існаванні ў вуснай мове невытворнага іншамоўнага слова (*ясакэ*).

ГСБМ дазваляе прасачыць, якім шляхам – вусным ці пісьмовым – трапіла намінацыя ў старабеларускую мову. Па меркаванні А.М. Булыкі, варыянты запазычанняў, больш аддаленыя ў гукавых адносінах ад сваіх этымонаў, праніклі ў беларускую мову вусным шляхам. “Параўнальна дакладнае захаванне ў запазычаннях графічнага аблічча мовы-крыніцы і перадача іх адпаведнымі графічнымі сродкамі беларускай мовы было магчыма толькі дзякуючы пісьмовым тэкстам, пры запазычванні з якіх словы фактычна транслітаваліся, а не транскрыбіраваліся”¹⁰.

У заключэнне падаецца мэтазгодным акрэсліць некаторыя перспектыўныя напрамкі даследавання іншамоўных слоў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.

Заканчэнне работы над “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” робіць магчымым канкрэтызаваць атрыманыя раней высновы ў вывучэнні запазычанай лексікі (некаторыя з якіх былі пералічаны ў дадзеным артыкуле).

Важна выявіць і *шматаспектна* апісаць запазычанні з кожнай мовы-крыніцы (стварыць поўны корпус слоў, запазычаных з польскай, лацінскай, нямецкай, грэчаскай, літоўскай, венгерскай, чэшскай, італьянскай, французскай і цюркскіх моў, вызначыць іх семантыку, словаўтваральную актыўнасць, адметнасці семантычнай, фанетычнай і

⁷ А. Булыка. *Канцылярская лексіка іншамоўнага паходжання ў старабеларускай мове* [у:] *Выбраныя...* с. 245.

⁸ А. Булыка. *Лексічныя...* с. 239.

⁹ Падрабязней гл.: А. Булыка. *Лексічныя...* с. 246–249.

¹⁰ А. Булыка. *Фанетычная і марфалагічная адаптацыя запазычанняў у старабеларускай мове* [у:] *Выбраныя...* с. 123.

марфалагічнай адаптацыі, паказаць адметнасці ўжывання ў пэўны храналагічны перыяд і ў тэкстах пэўнай жанрава-стылявой прыналежнасці, лёс у гісторыі беларускай мовы і пад.).

Важна стварыць новы тып слоўніка для айчыннага мовазнаўства – слоўнік запазычаных з пэўнай мовы лексічных адзінак (слоўнік паланізмаў, лацінізмаў, грэцызмаў і г.д.) і ўтвораных на іх аснове новых слоў. Укладанне падобнага даведніка станоўча паўплывае на развіццё тэорыі і практыкі беларускай гістарычнай лексікаграфіі.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ